

5. INTUITIVNÍ RODIČOVSTVÍ

Intuitivní rodičovství označuje celou škálu případů, kdy rodiče a pečovatelé při komunikaci s vlastním nebo cizím kojencem modifikují své chování, aniž by si toho byli vědomi nebo tím sledovali nějaký záměr. Pojem označuje vzorce a modifikace chování, o nichž se domníváme, že mají plnit adaptační funkce, a které mají v základě – alespoň částečně – vrozené psychobiologické predispozice.

5.1 HISTORICKÝ VÝVOJ POJMU INTUITIVNÍ RODIČOVSTVÍ

„Historie“ tohoto pojmu se datuje do let pionýrského experimentálního výzkumu procesu dětského učení v pražském Ústavu pro péči o matku a dítě na sklonku padesátých let a v letech šedesátých, kdy rané dětské učení a raný duševní vývoj byl stále skoro neprobádanou oblastí. Díky neobyčejně příznivým okolnostem mohl Hanuš Papoušek a jeho kolegové pomocí nových metod a analýzou experimentálních situací z každodenního života zkoumat učení a řešení problémů dítěte raného věku (Papoušek, 1967, 1969), (detaily viz kapitulu 3). Až mnohem později, na začátku sedmdesátých let, jsme s Hanušem Papouškem zaměřili vědecký zájem na dětské učení v kontextech interakce rodič–dítě, motivování a ovlivnění výsledky předškolních – nyní již legendárních – pokusů. Zde se jeví jako užitečné stručně zrekapitulovat některé základní poznatky v oblasti učení a integračních schopností u kojenců, čímž vysvětlíme posun svého zájmu o nový vědecký pohled na rané rodičovství.

Zájem Hanuše Papouška a jeho výzkumného týmu dalece přesáhl otázku, *zda a jak záhy* jsou kojenci schopni se učit. Jediněná kombinace experimentálních metod a pozorování umožnila analyzovat, *jak se* kojenci učí, *jak* zpracovávají informace a *jak* zvládají experimentální požadavky. Navr-

ženy způsob navíc otevřel pohled na mentální a emoční procesy probíhající při procesu učení.

INTEGRAČNÍ SCHOPNOSTI ZAHRNUTÉ V PREVERBÁLNÍM UČENÍ

Pokusy ukázaly, že učení u kojenců zahrnuje řadu percepčních a kognitivních procesů. Především pohyby hlavy posloužily jako modelový příklad pro analýzu, jak se volní, člesemné chování (v tomto případě pohyb hlavy) vyvíjí od vrozeného základního reflexu až k řadě koordinovaných naučených reakcí, jako pohyb hlavy za něčím, pro získání orientace nebo vyhýbavý/odmítavý pohyb hlavy. Jiné integrační procesy zahrnovaly mezinyslovou integraci auditivní, chuťové a proprioceptivní stimulae; odhalení a kontrolu působících jevů; odhalení a zvládnutí pravidel, vytvoření očekávání a zvládnutí stavů, kdy jsou tyto narušeny, řešení problémů a vyhýbání se nebo odmítnutí neřešitelných problémů (Papoušek, 1967).

ÚČAST AUTONOMNÍCH A EMOCNÍCH PROCESŮ PŘI UČENÍ KOJENCŮ

V průběhu učení tedy kojenci reagovali mimikou, hlasem, motorickým a autonomním chováním – a sdělovali tak pozorovatelům, jak si poradili s experimentální situací. Signály zpětné vazby, které kojenci projevíli, zahrnovaly informace o jejich momentálním citovém vzrušení či napětí, emoční účasti, větší zájmu, hranic tolerance, zamítnutí neřešitelných situací nebo protestu proti jakémukoli narušení patřičných očekávání, jako například v situaci vyhlašování, kdy se kojencům nedostává odměny. Rejstřík pozorovatelných signálů kojenců, jako například vizuální pozornost a explorační, vrašćení obočí, výraz obličje a hlasové projevy jak nespokojenosti, tak uspokojení, gestikulace nebo změny v celkových pohybech, bývaly interpretovány pouze jako výraz primárních emocí. Nicméně se jasně ukázalo, že tyto signály jsou spojeny s průběhem učení a řešením problémů (Papoušek, 1967; 1969; 1992).

Než kojeneček dokáže koordinovaně otočit celou hlavou, bylo možno vidět, že polovina novorozenců pouze otočí oči doleva nebo sevrě ústa doleva. Jiní přehnaně otáčejí hlavou, zvyšují celkovou motorickou aktivitu, frekvenci dechu a tepu, eventuelně jsou mrzutí a pláčou, nebo se jednoduše distancují od problému tím, že upadnou do stavu podobného spánku, jako kdyby se chtěli ochránit před přílišným vzrušením. Naopak byli-li už proces podmiňování ustálený, mělo otáčení hlavy ekonomicky, koordinovaný a cílený

charakter, předcházelo otevření úst a drobné známky radosti. Díky vyhasínání, které je obvyklou procedurou při studiu podmiňování, se ukázalo, že kojenci reagují na zásadní porušení jejich očekávání zvýšením celkových pohybů a aktivací autonomního nervového systému, přehnanými pokusy o získání podmínené odměny, distresem, a konečně neřešitelný problém způsobuje, že dítě odvrátí hlavu.

OMEZENOST KOJENCE A POTŘEBA USMĚRŇUJÍCÍ PODPORY

Rejstřík citových a komunikáčních reakcí u kojenců na pokusné stimuly se dal obzvláště dobře pozorovat u novorozenců, kde proces učení je ještě pomalý a namáhavý. Tyto signály umožnily pozorovatelům posuzovat proces zvládnutí pokusných úkolů a/nebo přizpůsobit dobu trvání nebo uspořádání experimentu, aby se kojenci osvojovali usnadnilo. I novorozenci byli schopni splnit náročná kritéria učení, avšak jejich úspěšnost závisela do velké míry na experimentátorovi, na jeho citlivosti k momentálnímu stavu chování a k hranicím tolerance novorozence, na pomalém představování podnětů, na dostatečném opakování, na dlouhých přestávkách na odpočinek, a – zejména ze začátku – na rychlé podpoře.

VNITŘNÍ MOTIVACE K UČENÍ

Signály v chování kojenců rovněž naznačily silnou motivaci aktivně prozkoumávat okolí. Kojenci investovali mnoho energie a námahy – někdy až za hranice tolerance – aby přišli na správné řešení daného problému. Zdálo se, že nejdříve se jejich průzkum zakládá na metodě pokusů a omylů a poté postupují na základě různých hypotéz. Když se jim problém podaří vyřešit, opakují správnou reakci na daný zvuk dobře koordinovanými ekonomickými pohyby a vydávají jasně znaky uspokojení a radosti. Navíc speciální úpravy experimentu potvrdily, že vnější motivace (mléko) byla překonána jistými vnitřními motivačními procesy, které se vztahovaly k sebeuspokojení a k cítěnému intencímu chování: když už byli kojenci nasyceni vnějším zpevňujícím podnětem, začali odmítat mléko, ale stále reagovali projevy radosti (Papoušek, 1967).

Experimentální důkazy o úžasných integračních schopnostech lidských novorozenců naznačily vrozené predispozice kojenců současně se zjevými znaky vnitřní motivace a základní potřeby učít se, poznat neznámé a aktivně reagovat a zvládat požadavky prostředí. Dlouhodobé studie ukázaly, že integrační schopnosti se zrychlují a zlepšují s rozvojem zrání, hromadě-

ním zkušeností a příznivých pokusných uspořádání, a to výrazně ve věku třech měsíců (Papoušek, 1967; H. Papoušek a M. Papoušek, 1984). Hanuš Papoušek rovněž ukázal v řadě po sobě jdoucích experimentů, že kojenci se učí, jak se učít, a ukládají si tyto poznatky do procedurální paměti (Papoušek, 1967).

Ikdyž experiment probíhal v nesociálním fyzikálním prostředí, vydávali kojenci komunikační signály, které vnějšmu pozorovateli dávaly smysl. Výzkumný pracovník fungoval často jako učitel, jelikož výkon kojence závisel na tom, jak experimentátor zohlednil celkový behaviorální a emoční stav kojence a zvolil optimální nastavení učebních úkolů.

5.2 ODD EXPERIMENTÁLNÍCH PŘÍSTUPŮ K PŘÍSTUPŮM PŘIROZENÝM ETOLOGICKÝM

Experimenty s učením u kojenců otevřely na další tři dekády brány fascinujícím vědeckým dobrodružstvím podle nových scénářů pro výzkum kojenců, kterého jsem měla tu čest se s Hanušem Papouškem účastnit. Spolu se svými kolegy podal důkaz o ohromující mentální vyspělosti u kojenců, která je v kontrastu s méně vyvinutými motorickými schopnostmi a dlouhotrvající závislostí na rodičovské péči. Pro malou mezinárodní komunitu vědců, kteří se počátkem šedesátých let zabývali vývojem kojenců, to byly senzační objevy; během následujících dekad interdisciplinárního výzkumu kojenců přitahovaly vzrůstající pozornost veřejnosti v Severní Americe (Papoušek, 1992): a postupně byly potvrzeny a doplněny dalšími důkazy o percepčních a integračních schopnostech kojenců včetně novorozeneckého napodobování, formování preverbálního konceptu, symbolické reprezentace a spontánního učení ve hře. Logicky, jako další krok, vytáhla mezinárodní vědecká zvědavost Hanuše Papouška od pokusů v laboratoři k pozorování dětí v domácím prostředí, kde mohl studovat přirozené situace učení.

INTERAKCE RODIČŮ A DĚTÍ JAKO PŘIROZENÝ KONTEXT PRO UČENÍ KOJENCŮ

K volbě nového scénáře vedly otázky, kde a jak si kojenci osvojují a integrují zkušenosti v jejich každodenním prostředí. Kde předvádějí, rozvíjejí a tre-

nují ohromující predispozice percepčních, kognitivních a seberegulačních schopností? Kde nalézají adekvátní podporu, která by respektovala jejich vývojová omezení?

Se zřetelem k těmto otázkám jsme se zaměřili na spontánní reakce kojenců a jejich primárních pečovateli; se zvláštním důrazem na rodičovské chování a preverbální komunikaci dialogu „tvář v tvář“ a při hře (H. Papoušek a M. Papoušek, 1984). Změna scénáře vyžadovala zásadní posun v metodologii – od dříve přísně kontrolovaných experimentálních postupů k etologickému přístupu s podrobnými behaviorálními analýzami videozáznamů, kde rodiče a kojenci reagují spontánně jako dva partneři.

Díky pokusům s učením jsme se stali citlivými k pomalým a často namáhavým procesům raného učení a k podmínkám úspěšného učení. Stavějíc na pokusných pozorováních z dřívějších jsme vytvořili hypotézu, že proces učení v sociálních interakcích je plynulý, úspěšný a příjemný, pokud jsou splněny následující podmínky: (1) jasná, pochopitelná stimulace, která se často opakuje v pomalém tempu s pravidelnými přestávkami; (2) ohled na celkový behaviorálně-emoční stav kojence a na momentální úroveň bdělosti, vyčerpání nebo hranic tolerance; (3) přízpůsobení stimulace individuálním preferencím kojence, jeho momentálnímu zájmu a stupni vývoje a (4) zohlednění jevů, které jsou pro kojence významné a přínášejí mu uspokojení (Papoušek a Papoušek, 1987).

INTUITIVNÍ RODIČOVSKÁ DIDAKTIKA JAKO PROTĚJŠEK UČENÍ KOJENCŮ

Tato perspektiva zaměřená na dítě a naše nová metoda zakládající se na podrobné behaviorální analýze videozáznamů nám pomohly odhalit fascinující nové aspekty v chování rodičů: vizuální, mimické, hlasové a taktální vzorce jednání, které vzácně doplňují omezené percepční a integrační schopnosti kojenců a splňují předpoklady pro úspěšné učení, které jsou zmíněny výše (Papoušek a Papoušek, 1987).

Tento přístup otevřel nové pohledy jak na kojence jako na aktivního sociálního partnera, který je motivován učit se, tak na rodiče jako na průvodce nebo učitele s úžasnými didaktickými kompetencemi, které se jevíly přesně na míru percepčním a integračním schopnostem i vývojovým omezením kojenců. Za ta léta jsme u rodičů identifikovali ohromný rejstřík behaviorálních přízpůsobování, kterých si ani nebyli vědomi, ale které se ukázaly jako optimální pro usnadnění orientace a pozornosti kojence, osvojení a vytváření očekávání, kategorizaci a formování konceptů, odhalování

a kontrolo u dítě významných jevů, a pro přizpůsobení se pravidlům. Matky, otcové, stejně jako ostatní pečovatelé mají tendenci kojence vydatně didakticky podporovat. Náhrávají prvotní omezení, usnadňují učení intuitivními modifikacemi tónu, jak mluví, tváří se a dotýkají se dítěte a pak je jenmé přizpůsobují v čase a intenzitě průběhu a úrovni integračních procesů (Papoušek a Papoušek, 1987, 1995).

Tyto poznatky jsme shrnuli do konceptu intuitivního rodičovství, konceptu biologického, univerzálního a nevědomého didaktického protějšku k učení kojenců (Papoušek a Papoušek, 1987). Tento koncept redefinuje funkční roli raného rodičovství jako druhově specifického vedení a podpory rozvíjejících se schopností kojence samo sebe řídit, integrovat zkušenosti a komunikovat.

JAK KOJENEC ŘÍDÍ SVÉ CHOVÁNÍ A JAK JE RODIČE USMĚRŇUJÍ V PŘIROZENÝCH PODMÍNKÁCH

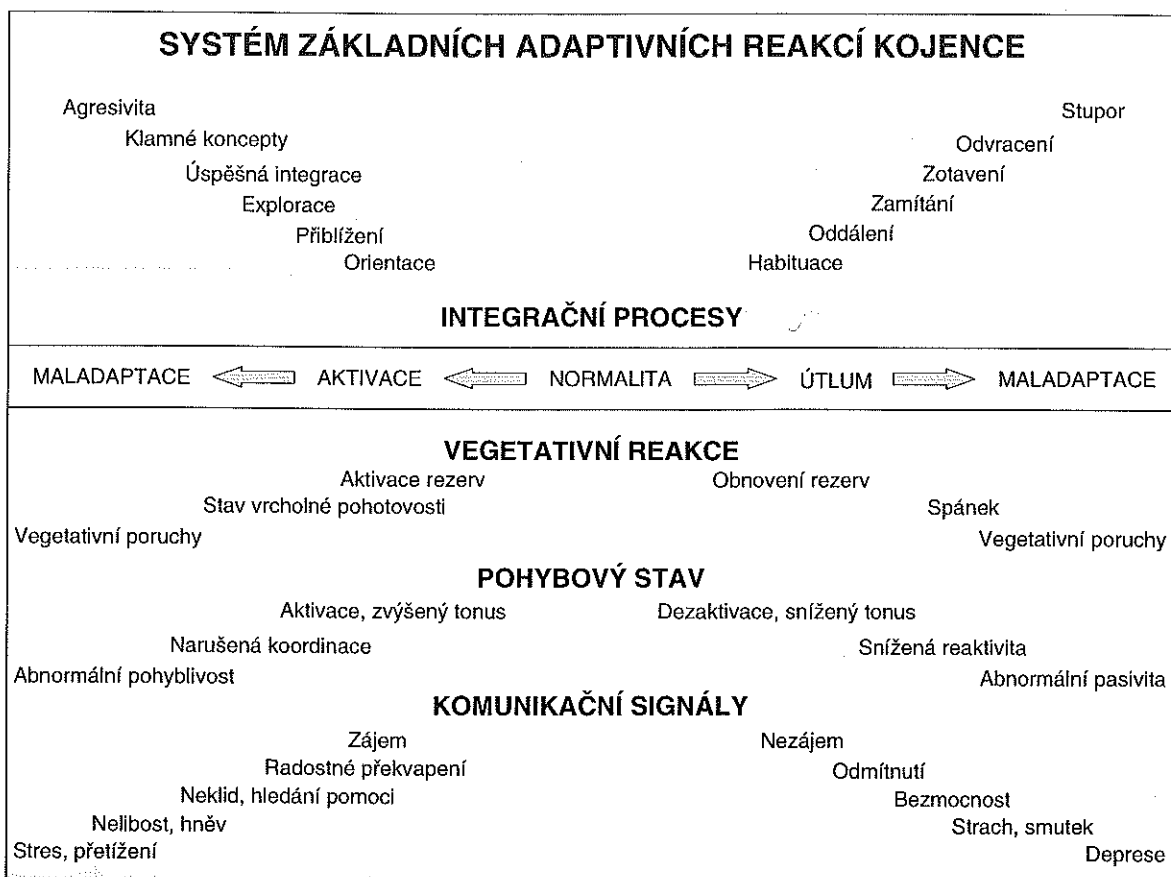
Od začátku postnatálního života se u novorozence vyskytují úseky klidného nebo aktivního bdění, kde dává jasně najevo, že je připraven se učit a reagovat na okolí (viz obrázek 31). V krátkých obdobích během dne signalizují i novorozenci zájem a pozornost široce otevřenýma očima a nastřáženými ušima, žádostiví pozorovat, integrovat informace různými smyslovými kanály, napodobovat, poznávat neznámé, rozpoznávat pravidelnost v pečovatelské chování, odhalovat předvídatelné vztahy mezi vlastním chováním a opakovanými (podmíněnými) reakcemi pečovatele.

Obr. 31 Novorozenec: oči, otevřené dlaně a zvednuté koutky úst signalizují vizuální pozornost a připravenost reagovat.

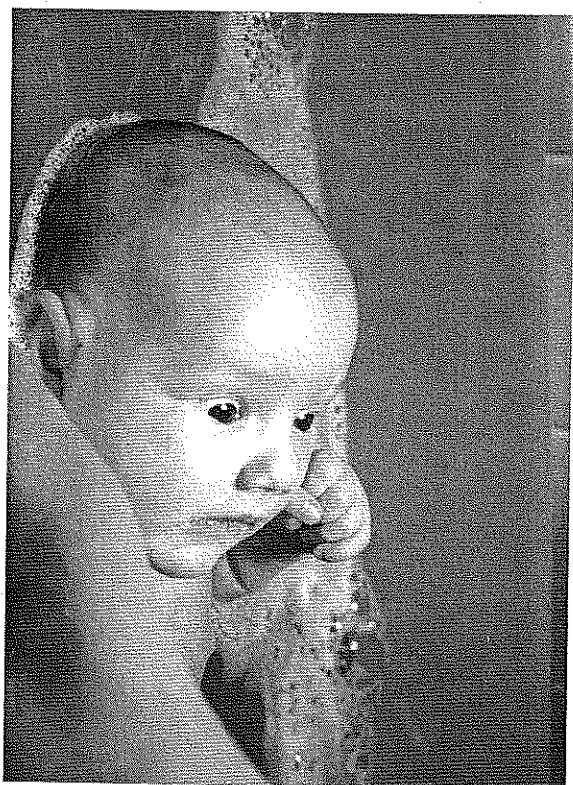
Jak bylo zřejmé z dřívějších experimentů s učením, pozorovatelné autonomní/emoční, motorické a komunikační chování bylo u nejmenších dětí zahrnuto v integračních procesech jako známk excitace nebo inhibice. To ukazuje na těsnou souvislost mezi integračními procesy, behaviorálně-emočními stavy, motivačními systémy a sociální komunikací a může být interpretováno jako součást základního adaptivního systému reakcí (viz obrázek 32) (Papoušek a Papoušek, 1979). Systém zahrnuje jak pozorovatelné chování (autonomní, motorické, komunikační), které má funkci zvyšování a snižování přístupu informací (orientační pohyby hlavy, lokomoční přibližování, explorační aktivity na jedné straně a odmítání pohledu, odtažení a držení se v bezpečí na straně druhé), stejně jako vnitřní operace, které jsou nutné pro zpracování informací a pro organizaci adaptivních reakcí.

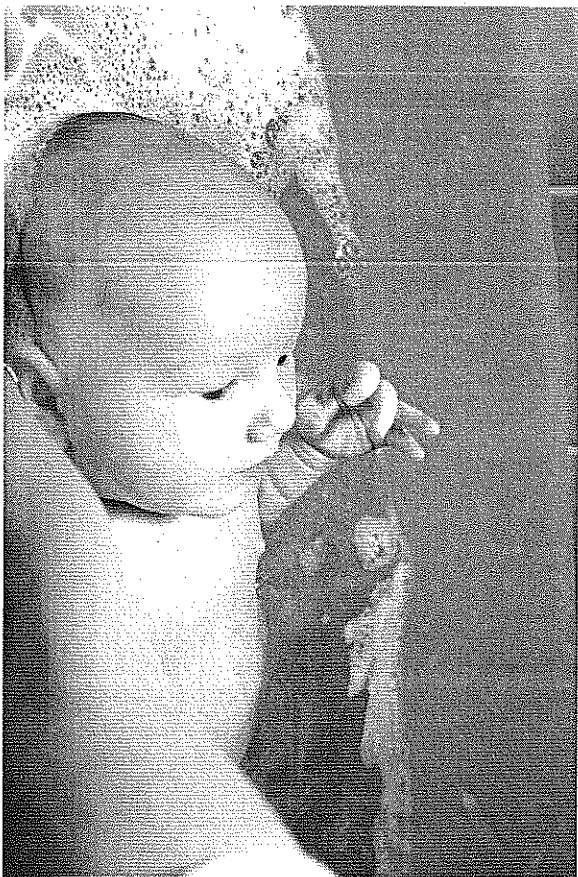

Obr. 32 Schéma základního adaptivního systému chování kojence. Vysvětlivky viz text.

V přirozeném kontextu je snadné pozorovat fungování základního adaptivního systému. Nová, neznámá událost jako například první koupání ve vaničce vyvolá intenzivní orientační reakce včetně aktivace autonomního nervového systému, motorické aktivace, zvýšeného svalového napětí, zářavých pěstíček a napjatého výrazu ve tváři (viz obrázek 33a). Kojenec aktivuje celý organismus, aby obstál v neznámé situaci a aby neznámý podnět integroval podle jednoduchých pravidel: znám nebo neznám tohle? Je to relevantní nebo irrelevantní pro mé momentální potřeby? Je mi to příjemné nebo nepříjemné? Vztahuje se to a závisí to na mém chování nebo ne? Navíc při nových událostech mají i nejmladší kojenci tendenci otáčet hlavu za matčiným obličejem a hlásem, jako by vyžadovali matčino citové schválení situace a její usměrňující podporu. Naopak matky většinou vysílají povzbudivé signály a pozitivní hodnocení neznámé situace, čímž pomáhají kojenci řídit chování, uvolnit se a přizpůsobit se nové zkušenosti (viz obrázek 33b).

Obr. 33a Vyrovnávání se s novou událostí doma: Signály účasti základního adaptivního systému chování. Čtyřměsíční dítě reaguje na novou situaci: první koupel v neznámé vaničce se známkami aktivace vegetativního nervového systému (široce otevřené oči), napjatým výrazem ve tváři, vysokým svalovým napětím se zářavými pěstíčkami a upřeným pohledem na matčino tvář a směrem k jejímu hlasu.

Obř. 33b Vyrovnávání se s novou událostí doma: Signály účasti základního adaptivního systému chování. Nová situace se stává známou. Kojenec reaguje uvolněným výrazem ve tváři a povoláním pěstiček a čile se ve vodě pohybuje.

Jak je zřejmé z mikroanalýzy chování, rodiče prokazují v přímé interakci s kojencem skutečné know-how preverbální komunikace, univerzální procedurální znalost (označovanou rovněž jako *implicitní* znalost; Stern, 1998) jak dítě stimulovat či konejšit, jak přilákat a udržet jeho pozornost, jak přizpůsobit intenzitu a načasování stimulační podle signálů behaviorálního stavu kojenice a hranic tolerance, jak zjednodušit řeč a mimické výrazy v souladu s jeho smyslovými a percepčními preferencemi a omezeními, jak přizpůsobit své chování, aby bylo kojenci známé, důležitě, předvídatelné a srozumitelné, a jak se intuitivně nechat vést signály zpětné vazby, které kojenec vydává. Jako příklad harmonicky sladěné usměrňující podpory můžeme uvést, že rodiče používají speciální vzorce taktického a hlasového jednání, aby modulovali (pomáhali usměrňovat) kojencovo citové vzrušení a jeho pozornost. Aby dítě aktivovali, nasazují stoupavé intonace, a klesavé, když ho chtějí uklidnit; činí tak v každém okamžiku modulující výškou, hlasitostí, tempo a rytmus hlasového projevu a formou a intenzitou dotyku.

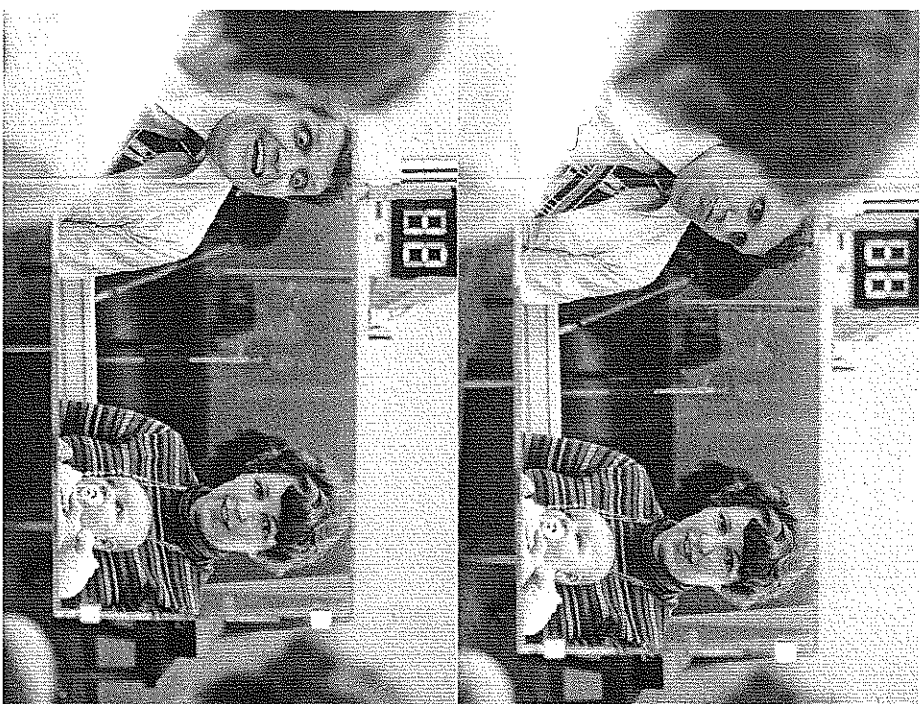
POTŘEBA KOJENCE PO VLASTNÍM UPLATNĚNÍ A RESPONZIVITA RODIČŮ

Nejcharakterističtějším chováním v rejstříku intuitivního rodičovství je typická reakce pozdravení s nepatrným zaklonem hlavy, zvednutým obočím a doširoka otevřenými očima a otevřenými ústy. Tak reagují rodiče a pečovatelé na kojencovu přelétavou pozornost. Na obrázku 34a se otec dožaduje očního kontaktu s dcerou přes zrcadlo. Když dcera konečně zachytí jeho pohled, vyšle jí otec obzvláště výrazný pozdrav (viz obrázek 34b). Jiný příklad je zachycen na fotografii na obrázku 35a, b, c oči novorozence. To, na co kojenec upne pohled, je vždy ve středu zornice.

Reakce pozdravení má několik zajímavých funkcí. Zaprvé je pozdravení jedním z mnoha behaviorálních přízpůsobení (odstup při rozhovoru, obličej ve středu kojencova zorného pole, hlasový projev), kterým rodiče dítěti usnadňují oční kontakt, protože v tomto věku jsou zrakové schopnosti kojenice ještě omezené. Pozornost kojenice k matčině obličejí se stává obzvláště důležitou ve vztahu k signalizační emoci a artikulačním pohybům v rodičovské tváři a k recipročnímu přizpůsobení a utváření a kořatosti informací (viz níže). Zadržet umožňuje prototypické, přehnané mimické výrazy seznámit se s obličejem rodiče. Zároveň reprezentuje pozdravení prototypický emocionální výraz příjemného překvapení – prezentovaný v okamžiku setkání dvou jedinců: tedy jakoby „Já vidím tebe – ty vidíš mě“. Konečně reakci pozdravení vyvolává samo dítě jako reakci, která ho motivuje opakovat a udržet vizuální pozornost k rodičovskému obličejí a kterou dítě poznává a naučí se předvídat na základě čemého opakování.

Další častý příklad rezpozitivity směřující k dítěti můžeme najít v tendenci rodičů imitovat hlasové a mimické projevy a gesta rukou a ukazovat dítěti modely chování podobné těm, které má dítě ve svém repertoáru (viz obrázek 36a-h). Rodiče intuitivně nastavují „biologické zrcadlo“ nebo dělají „biologickou ozvěnu“ (Papoušek a Papoušek, 1987) jako reakci na mimické a hlasové signály behaviorálně-emočního stavu kojenice. Naopak novorozenci jsou schopni napodobit pohyby úst nebo rukou hlasové projevy a mimické výrazy emocí (Meltzoff a Moore, 1989). Díky těmto schopnostem mohou rodiče a děti pro potěšení začít hrát interakční hry, kde se budou navzájem hlasové a mimicky doplňovat (viz obrázek 36) (Papoušek a Papoušek, 1989). Krom toho se kojencům dostává od nejrannějších postnatálních interakcí spousta přiležitostí odhalit souvislost mezi svým chováním a odpovídajícím chováním rodičů a vztahovat své chování a s ním spojený vnitřní stav k tomu, co vidí jako odpověď v obličejí rodičů nebo slyší v je-

jích hlase (Gergely, 1999). Na základě intuitivní citlivě zaměřené responzivní vity rodičů a schopnosti a vnitřní motivace dítěte odhalovat toto citlivě zaměřené chování si děti čím dál víc uvědomují sami sebe, své vlastní chování a behaviorálně-emocionální stavy.

Obr. 34 Reakce pozdravení. Matka, otec a dítě se na sebe dívají v zrcadle. Otec byl požádán, aby navázal oční kontakt s dítětem přes zrcadlo. Ve zlomku sekundy otec odměňuje pohled dítěte typickou reakcí pozdravení: drobný zdálon hlavy, zvednutí obočí, široce otevřená ústa a úsměvu.

Obr. 35a Matčina reakce pozdravení na oční kontakt s dítětem – odraz na rohovce. Matčina tvář se odráží při kraji rohovky – mimo pohled dítěte.

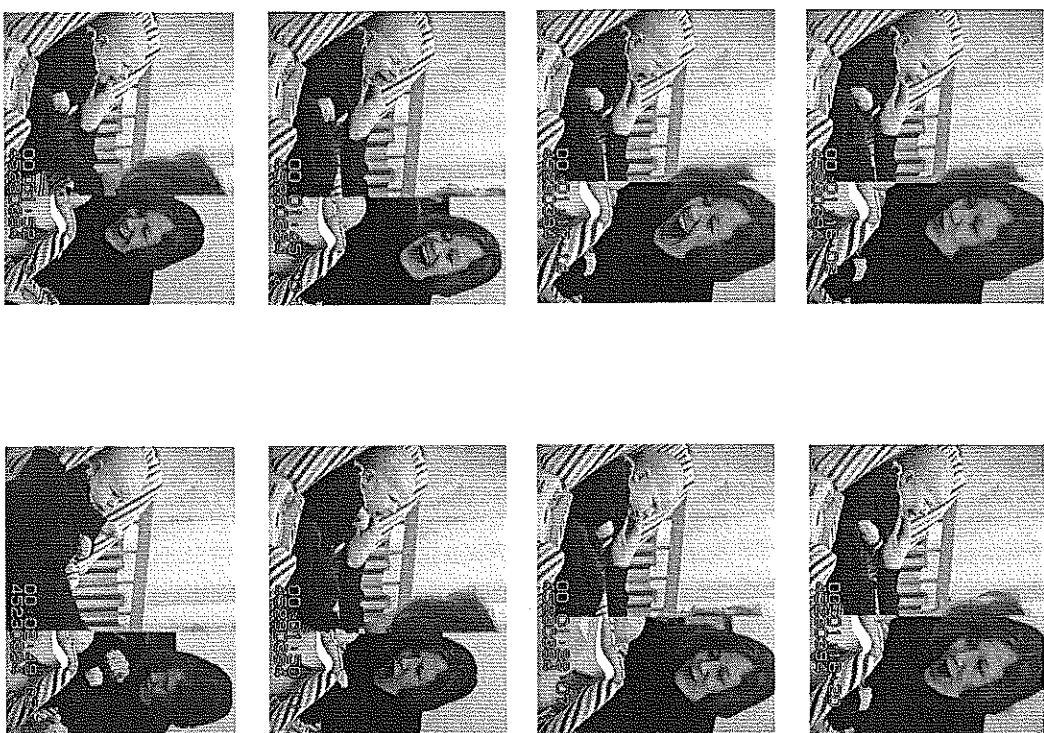
Obr. 35b Matčina reakce pozdravení na oční kontakt s dítětem – odraz na rohovce. Odraz matčiny tváře ve středu duhovky (dítě zaostřuje).

Obr. 35c Matčina reakce pozdravení na oční kontakt s dítětem – odraz na rohovce. *Promptní reakce – živý pozdrav poté, co se podařilo navázat oční kontakt.*

Do repertoáru intuitivního rodičovství patří bohatý rejstřík prototypických vzorců, jako všeobecné přizpůsobování tempa, načasování, rytmu a dynamiky chování a vedle procesů fyziologické regulace i specifická senzitivita k jemným signálům zpětné vazby v mimickém, vizuálním a hlasovém chování kojence, i ve všech aspektech jeho řeči těla. Rodiče zjednodušují a přehánějí mluvu a mimické chování tak, aby usnadnili percepční a integrační zpracování. Navíc mají tendenci strukturovat interakce tvář v tvář do jakýchsi dialogů, což je optimální rámec, kde se dá naučit, jak se střídat v rozhovoru a jak komunikovat. V rámci toho si může kojenec procvičovat nové procedurální schopnosti, jako střídání se v hovoru, napodobování zvuků, záměrná komunikace a další předpoklady pro osvojení si řeči (podrobněji viz kapitola 8).

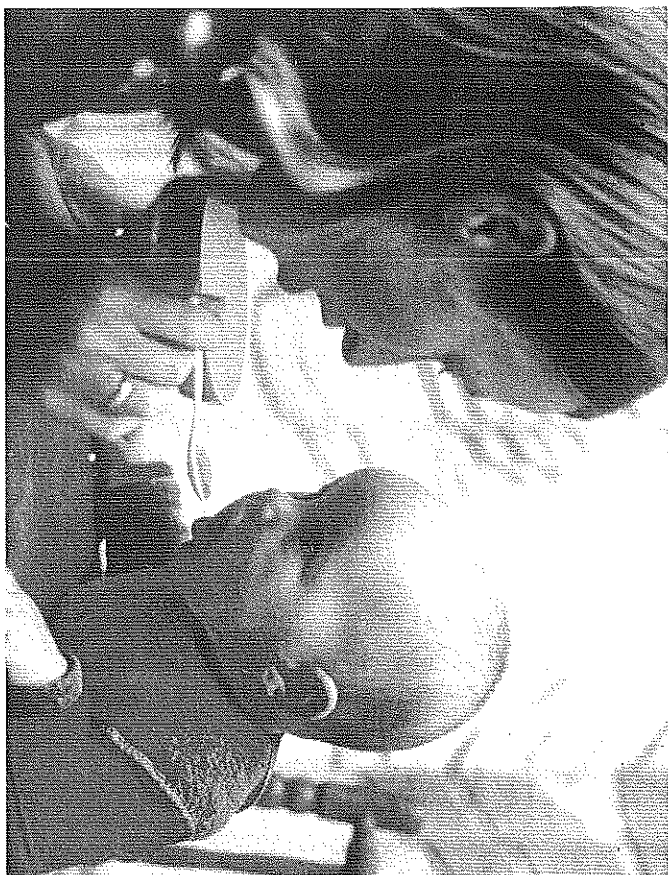
Obr. 36 Spomínání dialog „tvář v tvář“ matky a jejího desetidenního syna. Na základě svého rejstříku intuitivního chování matka reaguje jako „biologické zrcadlo“ tím, že napodobuje a vyhvěří živé výrazy chlapcovy tváře, jeho hlasové projevy a gesta a dává mu tak rámec, v němž může procvičovat a procvičovat si reciproční mimické napodobování a poznávat sebe sama.

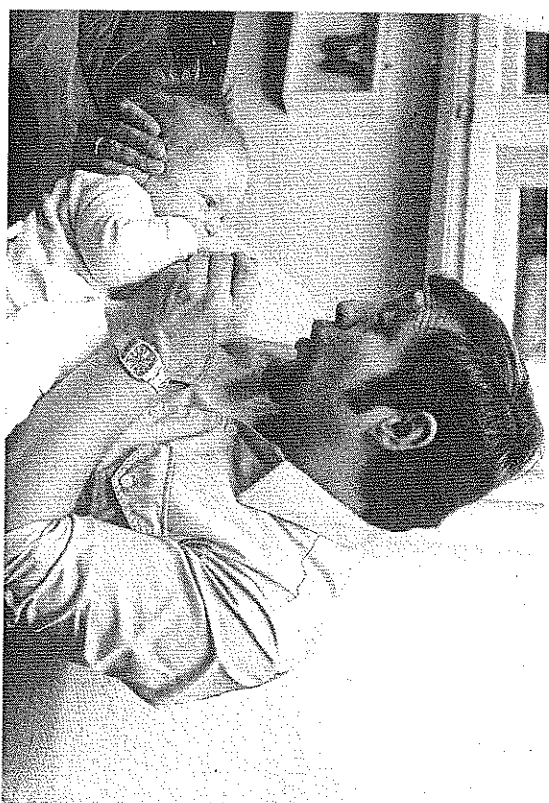
5.3 PSYCHOBIOLOGICKÉ PREDISPOZICE

Není lehké dokázat biologický původ intuitivního rodičovství, avšak dá se poukázat na několik nepřímých důkazů, které tento předpoklad potvrzují:

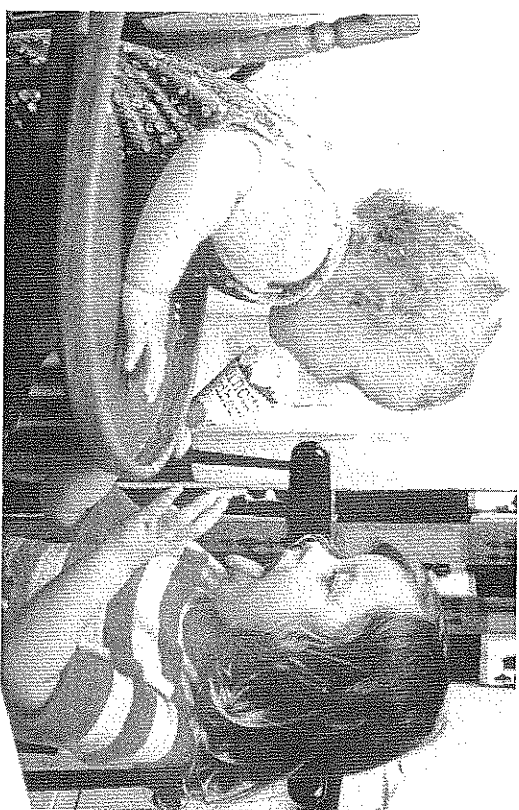
1. Mnoho pozorovaných vzorců chování je univerzálních a povětšinou nezávislých na věku, rodu, rodičovském statutu a kulturním původu (viz obr. 37a–c) (Papoušek a Papoušek, 1987; H. Papoušek a M. Papoušek, 1991; Papoušek, 1989).

Obr. 37a Intuitivní didaktické uvádění jídelního návyku jako univerzálního vzorce chování u matky

Obr. 37b Intuitivní didaktické uvádění jídelního návyku jako univerzálního vzorce chování u otce

Obr. 37c Intuitivní didaktické uvádění jídelního návyku jako univerzálního vzorce chování u třicetiletější sestry

2. Kategorie intuitivního jednání se nachází na pomezí mezi velmi rychlými, rigidními vrozenými reflexy a relativně pomalým, často kulturně podmíněným racionálním chováním (Papoušek a Papoušek, 1987). Protože je intuitivní chování řízeno jen s minimální vědomou nebo racionální kontrolou, má velmi krátké latence pod 600 ms, což kojenci pomáhá odhalit vztah mezi jeho chováním a chováním rodiče (Papoušek a Papoušek, 1995). Tím tedy dovolují rychlou regulaci jednání a promptní rezpozivitu.
3. To, jak rodiče modifikují svou řeč a emocionální výraz, přesně doplňuje omezené schopnosti mladého organismu percepčně a integračně zpracovávat informace (Papoušek a Papoušek, 1984; 1987).
4. Intuitivní chování je funkčně začleněno do biologicky důležitých, dříve specifických prostředků adaptace, jako je integrace zkušeností, komunikace a osvojení řeči (Papoušek a Papoušek, 1995; Papoušek, 1994).

5.4 ADAPTIVNÍ FUNKCE INTUITIVNÍHO RODIČOVSTVÍ

Intuitivní rodičovství hraje životně důležitou roli v každém ohledu kojencova rychlého vývoje. Komplementární predispozice na obou stranách dyády rodič – dítě, tedy specifické potřeby a schopnosti kojence a intuitivní kompetence rodičů, umožňují vznik řady adaptivních funkcí ve vztahu k věkově specifickým požadavkům vývoje.

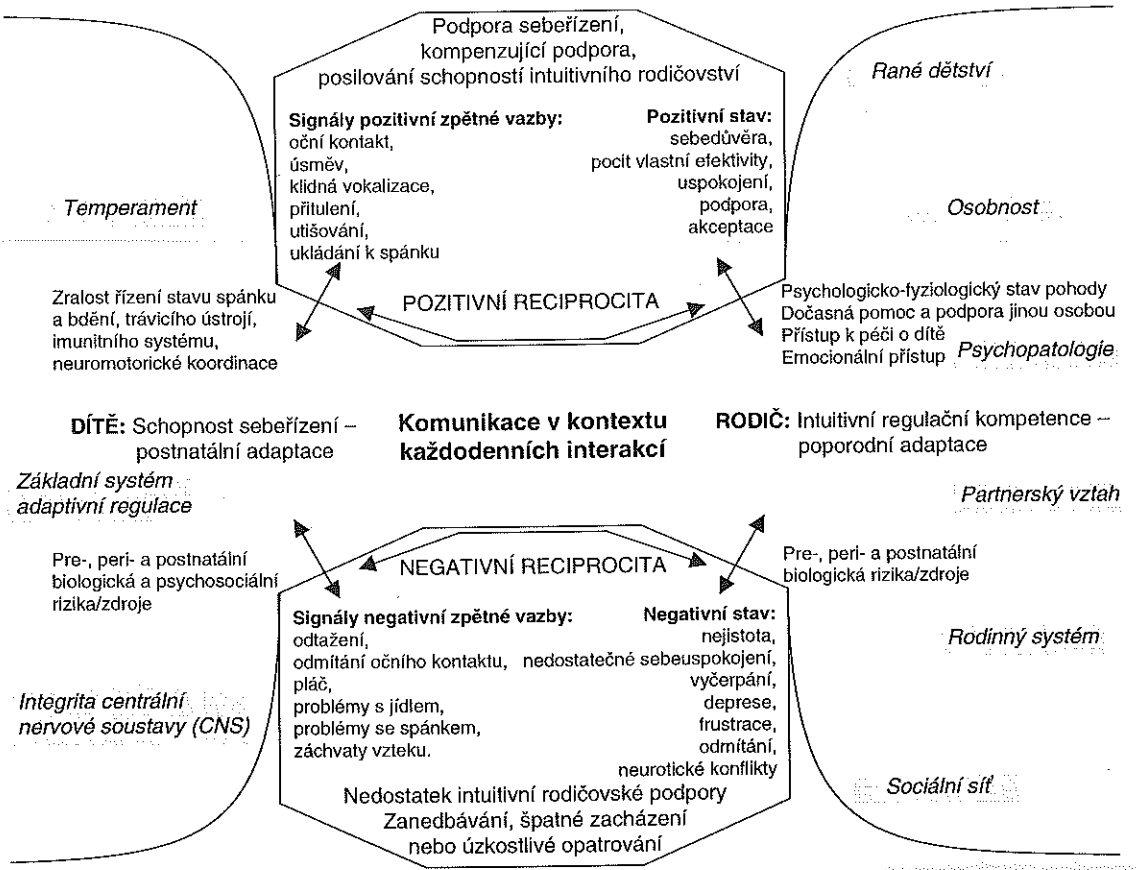
Během prvních měsíců života slouží preverbální komunikace k osvojení základních fyziologických adaptací, jako krmení, regulace behaviorálních stavů, organizace bdění a spánku a řízení citových projevů a pozornosti. Posléze slouží preverbální komunikace jako koregulační prostředek dalších věkově specifických požadavků tak, že usnadňuje, rozvíjí a podporuje integraci a reprezentaci kojencových zkušeností a vytváří podmínky pro osvojení řeči (M. Papoušek a H. Papoušek, 1991). Integrovaná zkušenost z každodenních interakcí mezi rodičem a kojencem se rovněž stává základem, na němž se vytváří jak emocioní vazba (Crockenberg a Leerkes, 2000), tak narůstající autonomie (Stroufe, 1996) a kvalita vyvíjejících se vztahů mezi rodičem a dítětem (Papoušek, 2001).

5.5 UPLATNĚNÍ V KLINICE

Jako další podnětný krok jsme aplikovali koncepty a objevy o preverbální komunikaci a intuitivním rodičovství na programy raných klinických intervencí, abychom otestovali jejich platnost. Od té doby, co jsem otevřela *Mnichovský interdisciplinární výzkumný a intervenční program pro děti s nadměrným pláčem před dvanácti lety*, zůstaly tyto koncepty základem našeho klinického přístupu k aplikovaným oblastem duševního zdraví kojenců a k preverbálnímu poruchám regulace chování, komunikace a citové vazby (Papoušek, 2002).

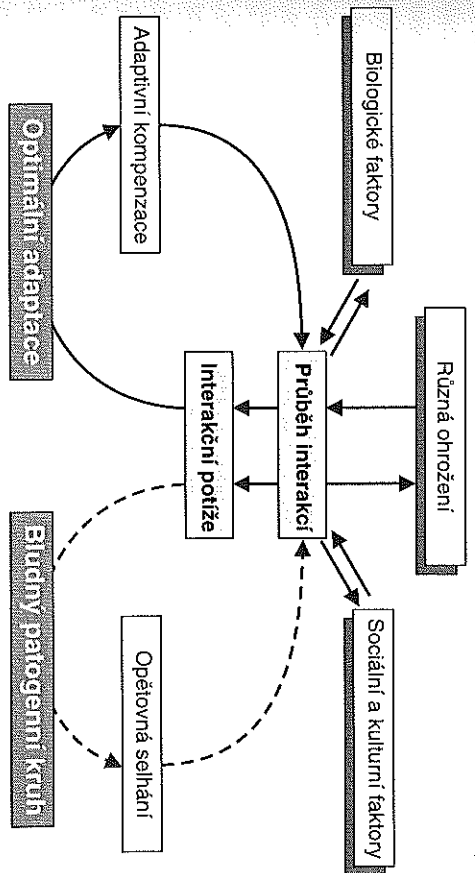
Zdá se, že dynamický systém preverbální komunikace je dobře chráněn přírodou díky psychobiologickým predispozicím obou partnerů – dítěte a rodiče. Kojenec těžší z intuitivně regulační a didaktické podpory rodičů, zatímco rodiče mají užitek z kojencových signálů zpětné vazby – rozzářený oblíčeji, úsměv, radostné hlasové projevy – nebo laskání, uklidňování, ukládaní k spánku. Tyto pozitivní zpětné signály utvrzují rodiče v jejich pocitu úspěšnosti a ve vzrůstající sebedůvěře ve své kompetence. Takový stav systému nabývá podob „andělského“ kruhu, protože je regulován a stabilizován pozitivní reciprocitou (viz obr. 38).

V perspektivních studiích bylo ukázáno a potvrzeno, že komunikace mezi rodičem a dítětem je důležitým ochranným faktorem před problémy s chováním a emocionální problémy v pozdějším věku (Esser, Lancht a Schmidt, 1995). Sám předpoklad o kompetenci intuitivního rodičovství jako vrozené vlastnosti ovšem neznámá, že intuitivní rodičovství je naprosto odolné vůči rušivým faktorům. Predispozice vztahující se k integračnímu zpracování, komunikaci a osvojení řeči, a které jsou fylogeneticky mladší, se jeví jako velmi zranitelné. Například různé biologické, sociokulturní a další rizikové faktory mohou mít nežádoucí účinky na jednoho nebo oba reagující partnery (Papoušek a Papoušek, 1979a). Za příznivých podmínek může preverbální komunikace ještě překonat a kompenzovat drobné začáteční poruchy a přechodné problémy v průběhu osvojení dítěte nebo dětí a nakonec může dojít k dobré adaptaci (viz obr. 39). Avšak za nepříznivých podmínek, kdy regulační schopnosti kojence jsou vážně narušeny nebo kdy intuitivní rodičovství je utlumeno kvůli matčině depresi, může situace vyústit v „dřábelský“, bludný kruh, pro který je charakteristická negativní reciprocita a narůstající chýby v interakci.

Obr. 38 Systemický model komunikace v každodenních interakcích rodič-dítě: reciproční regulace ve funkčních kruzích pozitivní reciprocity („andělský kruh“) nebo v dysfunkčních kruzích negativní reciprocity („bludný kruh“) v závislosti na vyváženosti rizik a zisků na obou stranách

PRŮBĚH INTERAKCÍ MEZI MATKOU A DÍTĚTEM

Obr. 39 Dopad prenatalních, perinatálních a postnatálních rizikových faktorů na interakce mezi rodiči a dětmi: kořeny selhání v interakcích a náhradní přizpůsobování reakcí jsou zobrazeny na modelu dynamického systému (podle Papouška a Papouška, 1979)

Klinické aspekty reakce otáčení hlavou

Podle našich klinických pozorování záleží regulace intuitivního rodičovství ve velké míře na pozitivních nebo negativních signálech zpětné vazby, které mohou buď povzbudit, nebo znejistit důvěru rodičů ve své vlastní kompetence (viz obrázek 38, střední část). Například když dítě ubývá pohledem, může se rodič začít cítit odmítnán, a tím také vážně utlumen ve svém intuitivním rodičovství. Proto se pohyb hlavy stal základem našich současných analýz chyb v preventivní komunikaci mezi rodičem a dítětem a v psychoterapii rodičů a dětí, která vychází z analýzy videozáznamů. Pohyby hlavy orientované k rodiči značí zájem a připravenost reagovat a jako silný signál zpětné vazby povzbuzují rodičovské sebevědomí o jejich intuitivních kompetencích. Kojenci odvrací hlavu, když chtějí přestávku nebo když se chování rodičů stává nerosumnitelné, neodbytné a náročné, nudné nebo nepředvídatelné. Interakce se pak mohou začít potáčet v bludném kruhu, protože rodič si odvrácení hlavičky vysvětluje jako odmítnutí a reaguje se zvýšenou intenzitou pokusem znovu navázat komunikaci z očí do očí, nebo přestává a stahuje se (M. Papoušek, 2000).

Další vlivy působící na intuitivní rodičovství

Intuitivní rodičovství závisí také na nestresovém prostředí. V moderních společnostech je mnoho faktorů, takzvaný „duch času“, které mohou mít nepříznivé účinky na mladé rodiče a přispět k rozšířené nejistotě. V mnoha podminekách nemají rodiče dost času, spánku a odpočinku; chybí mateřská péče v sociálním prostředí; uvažování rodičů „znečišťují“ magazíny a knihy pro rodiče, protože vytvářejí nejistou atmosféru a pěstují racionální přístup k rodičovství; a zvenčí existuje intenzivní tlak být perfektním rodičem.

V jiných případech intuitivní rodičovství ohrožuje dlouhé oddělení rodičů a dětí, jako je například předčasný porod a následné umístění do inkubátoru, pozdní adopce, absence otce a jeho neúčast v rané péči nebo hospitalizace matky kvůli psychiatrickým problémům. Za takových podmínek uniká rodičům a dětem nejrannější fáze vzájemného přizpůsobování a první příležitosti sladit intuitivní predispozice rodičovství s individuálními kojenec (H. Papoušek, 2000; Papoušek a Papoušek, 1992).

Krom toho se rodičovské chyby objevují v případech, kdy dítě zaostává ve vývoji, je hendikepované nebo trpí nějakou genetickou vadou, když jsou signály zpětné znaky u kojence nesrozumitelné nebo když se problémy s jeho chováním a jeho temperamentem stávají nezvladatelnými (Papoušek, 1996).

Nadměrný pláč kojenců

K chybám v intuitivním přizpůsobování rodičů dochází často, když dítě neutešitelně, nadměrně pláče, má tzv. „koliku třetího měsíce“. Tyto děti nereagují na normální intuitivní pokusy rodičů o uklidnění. Vytvářaly pláč způsobuje velké fyziologické a emoční vzrušení a chronický stres, rodič je nevyspalý a vyčerpaný. Dítě nadále vysílá negativní signály zpětné vazby a rodič se cítí čím dál víc bezmocný a deprimovaný a nedůvěřuje svým schopnostem. Většina rodičů se nedokáže ubránit averzi, ba až agresivním pocitům vůči vlastnímu dítěti a nedokáže zastavit rostoucí napětí a konflikty ve vztahu ke svému partnerovi. Navíc tato změň emocí často zhoršuje neurotické konflikty a vážně narušuje nebo tlumí kompetenci intuitivního rodičovství (M. Papoušek, 2000).

Bylo bezpečně prokázáno, že emocionální následky nadměrného pláče jsou ve většině případů přechodné (Lethonen, Gormally a Barr, 2000). Nicméně v případě, že dojde ke kumulaci organických anebo psychosociálních rizik, mohou následky přetrvat a posléze vyústit v bludné kruhy zanedbávání nebo zneužívání (viz obrázek 38) (M. Papoušek, 2000; Papoušek a von-Hofacker, 1998).

Při naší klinické práci jsme pracovali s více než 2500 kojenci ve věku jeden až dva roky, kteří měli poruchy regulace chování a kde existoval napjatý vztah mezi rodičem a dítětem. U rodičů jsme objevili škálu psychologických faktorů, které zabraňují, narušují, utlumují nebo blokují jejich intuitivní kompetence. Většina těchto rodičů trpí neschopností věnovat se dítěti a být emocionálně dostupní, protože jsou v těžkém emocionálním stresu, jsou pohlaceni intenzivním emocionálním konfliktem, mají strach, aby dítě přežilo a aby se mu dařilo, nezvládl se vyrovnat s osudem, že jejich dítě je hendikepované, nevyrovnali se se ztrátou pro ně významné osoby nebo s traumatem ze svého dětství nebo mají poporodní depresi (Papoušek, Schieche, a Wurmser, 2003). Například samotná poporodní deprese převládá u 11 % jinak zdravých žen (Murray a Carothers, 1990), ale často nebývá odhalena a léčena.

Jakmile je intuitivní kompetence rodičů vážně ohrožena, přichází kojenec o potřebnou regulační podporu a o běžnou pomoc při učení, komunikaci a osvojení si řeči. Proto si tyto kojenci a jejich rodiny zaslouží zvláštní interdisciplinární pozornost a současně vhodnou a včasnou terapeutickou intervenci a podporu.

5.6 INTUITIVNÍ RODIČOVSTVÍ JAKO MODEL A POMOC PRO PORADENSKOU A LÉČEBNOU PÉČI O RODIČE A DĚTI

Během minulých dekády měl koncept intuitivního rodičovství zajímavé důsledky pro rané intervenční programy. Koncept představuje užitečný model pro ranou léčebnou intervenci v případech opožděného vývoje, těžké hluchoty, mozkové obrny, Downova syndromu nebo autismu. Ukázalo se, že intervence jsou zejména účinné, když je terapeut provádět v preverbálním dialogu s dítětem, pozorně naladěná na signály zpětné vazby intergracní kompetence kojence a jeho připravenosti reagovat, a bere plný ohled na jeho potřeby být soběstačný a samostatný. Intervence by měly být pro dítě jasné a v souladu se stupněm vývoje dítěte. Intervence fungují nejlépe, když se terapeut nechá vést kojencovou vnitřní motivací, jeho zvědavostí, potřebami prozkoumávat, snahou být úspěšný a zvládnout situaci (Papoušek a kol., 1997).

Náše poznanky o vlastní rodičovské kompetenci se navíc staly velmi důležitými pro takové poradenství a psychoterapii, které se zakládá na videozázna-

mech interakcí rodičů a dětí. I v případech, kde došlo k velmi zřejmým chybám v interakci, hledáme pozitivní sekvence v interakcích mezi rodiči a dětmi a zaměřujeme se na všechno, co rodič dělá dobře, a tím obnovujeme jeho důvěru ve své schopnosti. Naším cílem je vytvořit podpůrný časoprotor bez stresu a bezpečnou základnu v terapeutickém vztahu mezi rodičem a dítětem, abychom uvolnili ulumenou nebo narušenou kompetenci rodiče a zajistili „andělský“ kruh pozitivní reciprocity (viz obr. 39) (Wollwerth de Chuquisengo a Papoušek, 2003).

Přiroda vybavila člověka úžasnými schopnostmi: rodičům dala ohromující intuitivní kompetence a dítěti výjimečné kapacity pro preverbální komunikaci. Toto vybavení si žádá zvláštní pozornost a ochrany ze stran všech odborníků, kteří pracují s kojenci a rodiči v rámci primární prevence, v poradenství pro rodiče a děti i v léčebných zařízeních.

6. HRA A KREATIVITA V KOJENECKÉM VĚKU

6.1 HRA V KOLÉBCE LIDSTVA

Zdá se, že není nic samozřejmějšího než hrát si. Ovšem definovat hraní je poměrně náročný úkol. Zdánlivě prostý termín *hra* reprezentuje pestrou kaleidoskop různých aspektů a představuje předmet intenzivního, avšak často nečekaně obtížného výzkumu. Vědci z různých disciplín, kteří se snažili hru definovat, se shodují, že její podstata se nedá uchopit pomocí jediného jednoúčelného konceptu.

Přestože většina vědců, kteří se pokoušeli měřit mentální výkony pomocí testů inteligence, hru opomněla, poukazuje se často na hravost jako na důležitý předpoklad pro vývoj dítěte, a dokonce jako na kořeny kultury. Myšlenka, že děti se nejlépe učí hrou, se datuje už do doby osvětcenství, kdy byly založeny přední vědecké akademie (Papoušek, Papoušek a Harris, 1987). Komenský jako první důsledně uplatňoval zásadu hravosti v rámci vzdělávacího systému ve své knize „Schola Ludus“ (1657). Napsal rovněž „Orbis Pictus“, didakticky revoluční obrázkovou knihu pro hravé vyučování jazyka. Podobný názor na vzdělání můžeme najít ve spisech tak výtečných teoretiků vzdělání, jakými byli Rousseau, Pestalozzi, Froebel a Montessori. Roli, jakou měla hra u zrodu lidské kultury, zajímavě zdůraznil Huizinga (1962). Huizinga zkoumal, jak umělci přispívali k civilizacím v historii lidstva, a tvrdil, že hra byla hlavní determinantou lidské kultury. Navrhl, aby byli lidé označováni spíše *Homo ludens* než *Homo sapiens*.

Rozmanitost aspektů, které se vážou k složitému fenoménu hry, podnítily pestrou škálu vědeckých přístupů. Jak bylo nedávno uvedeno v posledním spise Hanuše Papouška (2003), srovnávací biologické a vývojové přístupy k fylogenetickým a ontogenetickým kořenům hry odhalily nepřímé důkazy o zajímavých univerzálních a druhově specifických aspektech hry a její adaptivní význam (Wilson, 1975). Biologický jev, který je univerzální náptě mnohými živočíšnými druhy, se velmi pravděpodobně řadí k jevům, jež se při evoluci ukázaly jako adaptivní. Pravděpodobnost je o to vyšší, po-

kud jev začíná fungovat v ontogenezi velmi záhy. Dohromady tyto dvě skutečnosti naznačují, že daný jev pramení z genetické determinace a může být dán do souvislosti s obdivuhodnou vnitřní motivací.

Srovnání poznatků z pozorování savců od vačnatců, přes hlodavce, byložavce, masožravce, delřiny a opice k lidopům a lidem přesvědčivě prokázalo, že rozvíjení a diferenciacie hry u savcůho mláďáte je úzce spojena s rozvojem adaptivních funkcí, které jsou důležité pro přežití a zdatnost jednotlivých druhů v jejich specifickém přírodním prostředí. Hra je různorodá kategorie, ale její komplexnost vzrůstá ve vývojové řadě od starších druhů savců k mladším úměrně se zvyšující se složitostí mozku a rostoucí složitostí způsobů adaptace chování. Zdá se, že nové elementy, které během této vývojové křivky obhacují herní rejstřík, mají vztah k rozvoji adaptivních funkcí, jež jsou zásadní pro přežití a zdatnost daného druhu v jeho přírodním prostředí. Rovněž zřejmě reprezentují druhově specifickou charakteristiku, co se týče rostoucího významu učení a integračních procesů. Rozdílným v herním rejstříku je proto možno rozumět pouze s odkazem na biologickou minulost daného druhu.

Adaptivní význam hry u mláďat navíc potvrzuje přítomnost odpovídajících protějšíků – jejich rodičů nebo dospělých jedinců téhož druhu, kteří příležitostně mohou zastupovat rodiče. Čím víc jsou učení a integrační procesy přítomny u mláďáte, tím víc behaviorálních elementů se objevuje v rodičovské péči, které podporují napodobování, učení a adaptaci chování dítěte. Tento vzájemně se ovlivňující vývoj predispozic je důležitým indikátorem biologických determinant v původu hry, což biologům umožňuje rekonstruovat historii hravého chování.

K odhalení forem a funkcí hry, které se v průběhu času u lidských kojenčů diferencovaly a vyčlenily jako adaptace na rozmanité přírodní podmínky lidsrya, se vedle univerzálních aspektů hry jeví jako stejně důležité její druhy nové specifické charakteristiky.

Bruner (1974) byl jedním z mála kognitivních teoretiků, kteří se zamýšleli nad důležitostí hry ve vývoji a její funkční charakteristikou. Podle něj role hry vzrostla během evoluce, když se u druhů velkých opic uvolnila pevná pouť primátů. Tím, že se opice zdánlivě osvobodily z předátorství a nemusely už bránit své teritorium, zavedly uvolněnější pravidla v sociální hierarchii a v reprodukčním chování a rozvinuly se u nich víc skupinový altruismus, v rámci skupiny i mezi různými skupinami. Mláďata byla na matce závislá delší dobu, během níž strávila více času hrou, přičemž hru často iniciovala matka. Evoluční adaptace, podobné u lidí a druhů velkých opic, tak vedly k vyčlenění nestresových období v dětství, během nichž je možno za-

čít si osvojovat dovednosti dospělých pozorováním, učním a napodobováním. Hravá činnost se dá volně kombinovat a variovat bez velkých rizik pod podmíněným dohledem pozorného, altruistického, pečovatelského okolí.

6.2 DRUHOVĚ SPECIFICKÁ DIFFERENCIACE HRY U MLÁĎAT

Kojenci mají stejné biologické potřeby jako mláďata ostatních druhů, potravu, ochranu, adaptaci na prostředí a reprodukci. U člověka se ale rozvinuly další, specifičtější potřeby, které jsou z biologického hlediska stejně důležité. Ukázalo se, že tyto potřeby jsou funkčně přítomné už u novorozenců: potřeba shromážďovat, integrovat a sdělovat informace a zkušenosti. Mentální a komunikační schopnosti prošly jedinečnou diferenciací díky osvojení si symbolické reprezentace a verbální symbolizace spolu s výrazným rozšířením a diferenciací struktury v mozkové kůře a funkčních neuronových sítí. Jednak se tyto vývojové procesy staly základem pro biologickou adaptaci člověka na nejněžnější přírodní podmínky a jednak se symbolická reprezentace a řeč staly pramenem lidské kultury zahrnující umění, vědu a technologie (Papoušek, Papoušek a Kestermann, 2000). Vznikem symbolů se mentální procesy a rozšiřování znalostí a zkušeností a jejich sdílení v čase, prostoru a v průběhu generací neuvěřitelně zrychlily a zekonomizovaly. Díky skrytým dynamikám nebo zákonům se systémy symbolů, jako například, nábožensví, peníze nebo národ, mohou stát mocnějšími než sami lidé tvůrci, kteří je vytvořili, a člověk může ovládat člověka pevněji než biologická skutečnost a biologické pudy.

Bertalanffy (1968) načrtl v jedné z prvních aplikací systémových teorií na živé systémy evoluci symbolů jako základní proces antropogeneze. Podle něj splňují symboly tři důležitá kritéria: (1) Symboly jsou reprezentativní, nějakým způsobem zastupují symbolizovanou událost nebo předmět. (2) Symboly jsou přenášeny tradicí na rozdíl od vrozených programů. (3) Symboly nejsou kladeny zvenčí jako podmiňné signály, ale jsou „volně uvěřitelné“. Schopnost tvořit symboly dává mentální činnost novou dimenzi: jakési podíum, kde si člověk může cvičit nové formy integračních procesů, jako je imaginace, fantazie, hra s idejemi, mentální plánování a předběžné řešení problémů (Bischof-Köhler, 1998).

Vysvětlení neuropsychologické procesy, na jejichž základě probíhá symbolická reprezentace, je silným klíčem k vyřešení hlavních aspektů v há-

dance zvané lidská mysl – verbální komunikace, mentální reprezentace, racionální poznání, kulturní integrace a vědomí. Je to výzva pro vědce z nejrůznějších oborů, od neurověd a psychologie k biologii a fyzice. Neurovědci ještě nedokázali identifikovat důležité mozkové struktury a neuronové sítě, které rozlišují zástupné symboly od ostatních informací. Teoretické zabývající se dynamickými systémy předpokládají, že rozlišujícím vektorem může být samotná komplexita lidského mozku.

Na otázku, jakými prostředky kojenec zvládá vývojový přechod k prvním gestikulacím a slovním symbolům na konci prvního roku života, neexistuje jednoduchá odpověď a posun od explorativní a funkční hry ke hře symbolické v druhém roce rovněž doposud nebyl uspokojivě vysvětlen. Blíží pohled na vztah mezi dětskou hrou a rozvojem symbolických schopností v následující kapitole nás může přivést blíže k řešení této hádanky.

Dětská hra a její vztah k duševnímu rozvoji se staly předmětem psychologického zájmu současně s rozvojem kognitivní psychologie ve dvacátém století za silného vlivu Karla Bühlera (1930), Charlotte Bühlerové (1931) a Stern (1930). Ruský psycholog Vygotsky (1980) odhalil, že explorace, odhalování pravidel a symbolická transformace se podílí na různých formách hry. Piaget (1962) spekuloval o účasti procesů akomodace a asimilace, které podle jeho epistemologického konceptu tvoří základy kognitivního vývoje. Evropské teoretické přístupy a metodologický podíl americké psychologie podnítl rozsáhlý výzkum, který nedávno detailně shrnul Oerter (1993). Fliner (2002) zdůrazňoval z výchovných hledisek pozitivní vliv hry na učení a poznávání a pečlivě shrnul výzkum ze svého oboru. Děšití psychiatři navíc poukázali, že vztah mezi hrou a emocionální tou je relevantní pro výkladové, diagnostické a terapeutické přístupy k behaviorálním a mentálním poruchám u dětí (Erikson, 1951; Winnicott, 1971).

6.3 HRA A MENTÁLNÍ ČINNOST V RANÉM DĚTSTVÍ

Podle biologických zákonů jsou adaptivní rysy a schopnosti, které jsou důležité pro přežití daného druhu, obvykle chráněny vrozenými programy a vnitřními motivacemi. Z tohoto pohledu je kojenec vybaven programy a motivací, díky nimž se může seznámit se svým sociálním a nesociálním prostředím, odhalit vztahy mezi vlastním chováním a vnějšími událostmi, objeovat pravidla a invarianty v opakovaných sledech událostí a očekávat

předvídatelné události (Stern, 1985). Malé děti jsou někdy s to investovat ohromující energii a metabolické rezervy a nešetří námahou a vzrušením, když řeší, jak reagovat na novou, neznámou událost, když se pokoušejí řídit probíhající události nebo když se snaží vyřešit nějaký problém (viz obrázek 40) (viz kapitoly 3 a 6).

Obr. 40 Orientační reakce na novou hračku s výraznými známkami celkové aktivity, věk 10 týdnů: aktivace autonomního nervového systému (široce otevřené oči, zvednuté obočí), soustředěná pozornost, zájem a vztahování ručiček

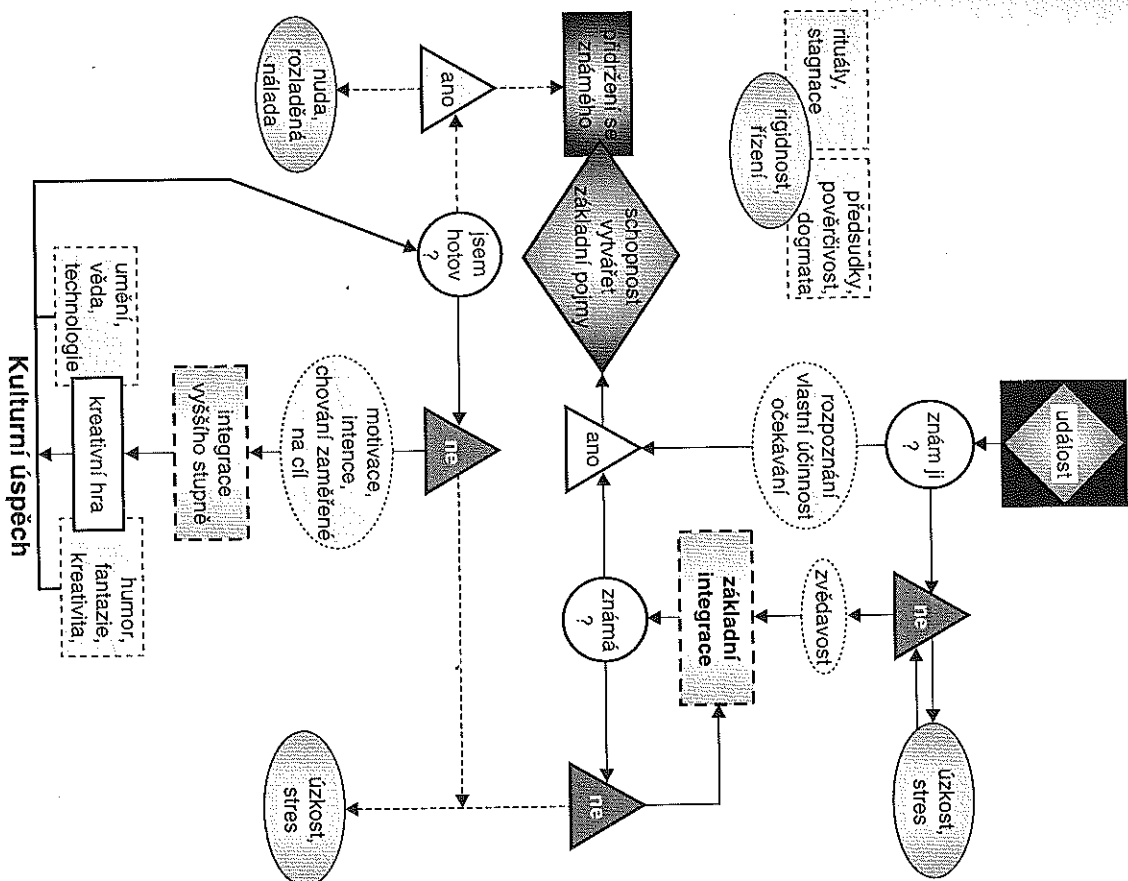
Hra u dětí vychází z motivace seznámit se se svým sociálním a materiálním prostředím, pochopit neznámé a porozumět mu anebo aktivně vyvolávat a řídit probíhající události v okolí. Z tohoto pohledu můžeme hru definovat jako

spontánní učení z vlastní iniciativy a pod vlastní kontrolou; jako jedinec určenou, bezcílnou explorační a integrační zkušeností s předměty nebo společenskými partnery. Z hry se začaly stávat kontext, kde kojenci očima, rukama a ústy mohou prozkoumávat neznámé; shromažďovat a rozumět informacím na základě svých interakcí s okolím; kde se mohou učit odhalovat, vyvolávat a řídit probíhající události; cvičit si cítění, intencí chování a procvičovat nové motorické a mentální dovednosti v zóně proximálního vývoje (Vygotsky, 1980); kde mohou vynýšlet a experimentovat s různými strategiami řešení a zvládnání problémů; trénovat si koncentrovanou, zaostřenou pozornost a vytrvalost a kde se nakonec mohou naučit, jak používat symboly. Pohonem hry je kojencova vnitřní motivace, včetně zvědavosti, motivace zakusit sebeuspokojení, potřeba prozkoumávat okolí a, počátkem druhého roku, motivace něco zvládnout („*masterly motivation*“ Heckhausen, 1987). Tyto motivace dává kojenc nejavo signály v chování, kterými dává nejavo vizuální orientaci, citové vzrušení nebo napětí, radost, když se naplní jeho očekávání, radost z úspěchu, zklamání z neúspěchu nebo radost a hrdost na vlastní schopnosti.

Hra a učení se proto v raném dětském věku dají od sebe jen těžko odlišit. Hra zkrátka představuje činnosti a integrační procesy, které vznikají pro sebe samé v nestresových podmínkách, bez účelu daného zvenčí, a které se pouze zakládají na vnitřní motivaci (Largo, 2003).

V Papouškové koncepcí (Papoušek a Kol, 1978) se na učení nazírá jako na pohyb od „neznámého“ ke „známému“, který vyžaduje fungování různých integračních operací, jako je orientace, habituace, explorační, imitace, odhalování pravidel a formování konceptů. Motivace shromažďovat informace zahrnují jednak potřebu překonat pocit nejistoty, nepředvídatelnosti, tísně nebo strachu z neznámého a potřebu získat emocionální jistotu, a jednak je v nich obsažena zvědavost a pozitivní očekávání ve vztahu k znovu poznávání známého a radost z ovládnání probíhajících událostí a z jejich úspěšného zvládnutí.

Zvládnání nové, cizí nebo rozporuplné situace znamená, že se nejprve mobilizuje celý systém, aby posbíral dostatek informací k vytvoření prvotního konceptu, který posílá k ochraně dětského organismu před tísní a strachem z neznámého (první operační úroveň iniciální explorační, učení a formování konceptů) (viz obrázek 41). Když je ale časem všechno shledáno jako známé a předvídatelné, dostaví se nuda a stagnace. Organismus má dvě strategie, jak překonat neklidné, udolávající a nepřekonatelné příznaky nudy: vyhledat nové vjemy nebo se posunout z úrovně jedna na úroveň dvě.

Obr. 41 Diagram hry jako vyrovnávání se s tím, co se děje v okolí, ve dvou úrovních integračních operací (adaptováno podle Papoušek, Papoušek a Harris, 1987)

Tento posun vyžaduje motivace a operace na úrovni dvě, kam patří zno-
vu se vrátit, zpochybňovat nebo ověřovat dočasné jednostranné koncepty;
obohacovat nebo je měnit díky explorační nových aspektů a funkcí; nebo je
umístit do nového kontextu nebo do nového světa. Posun se může mnoho-
krát opakovat a posléze vést ke zlepšení konceptů, čímž se od triviality po-
sune k inovaci, kreativité a humorným překvapením.

Operace na úrovni dvě chrání organismus před nudou, neklidem, nespo-
kojeností a stagnací. Nové podnětná zvědavost, explorace a obohacování
existujících konceptů ve hře vzbuzují přijemné vzrušení a tvůrčí operace
jako inovativní objevy nebo úspěšné řešení problémů. Ve světě dospělých
se operace druhé úrovně přispívají zásadním kulturním výdobytkům, umění,
vědě a technice. Naopak setrvání u operací na úrovni jedna může vést k ri-
giditnímu upnutí se na povrchní, často jednostranné koncepty, k předsudkům
a pověrám, dogmatismu, tabu a těžkopádným ideologiím (Papoušek a kol.,
1987).

6.4 VÝVOJOVÁ STADIA DĚTSKÉ HRY

Ve hře vedou kojence k učení z vlastní iniciativy dozrávající moto-
rické a integrační schopnosti jako stále složitější schopnosti percepce, me-
zismyslové integrace, imitace, jemné motorické koordinace, k cili zaměřená
organizace činností, zaostřená pozornost, abstrakce a symbolizace (Papoušek,
1979; Papoušek a Papoušek, 1979). K jejich vývoji ovšem nedochází rov-
noměrně a souvisle, ale fázovitě, přičemž v jedné fázi převládají procesy při-
způsobování a konsolidace a v druhé reorganizace a transformace, kterou
se dosahuje kvalitativně nové úrovně organizace ve všech oblastech bio-
psychosociální adaptace (Emde, Gaensbauer a Harmon, 1976; Prechtl,
1984; Papoušek a Papoušek, 1984).

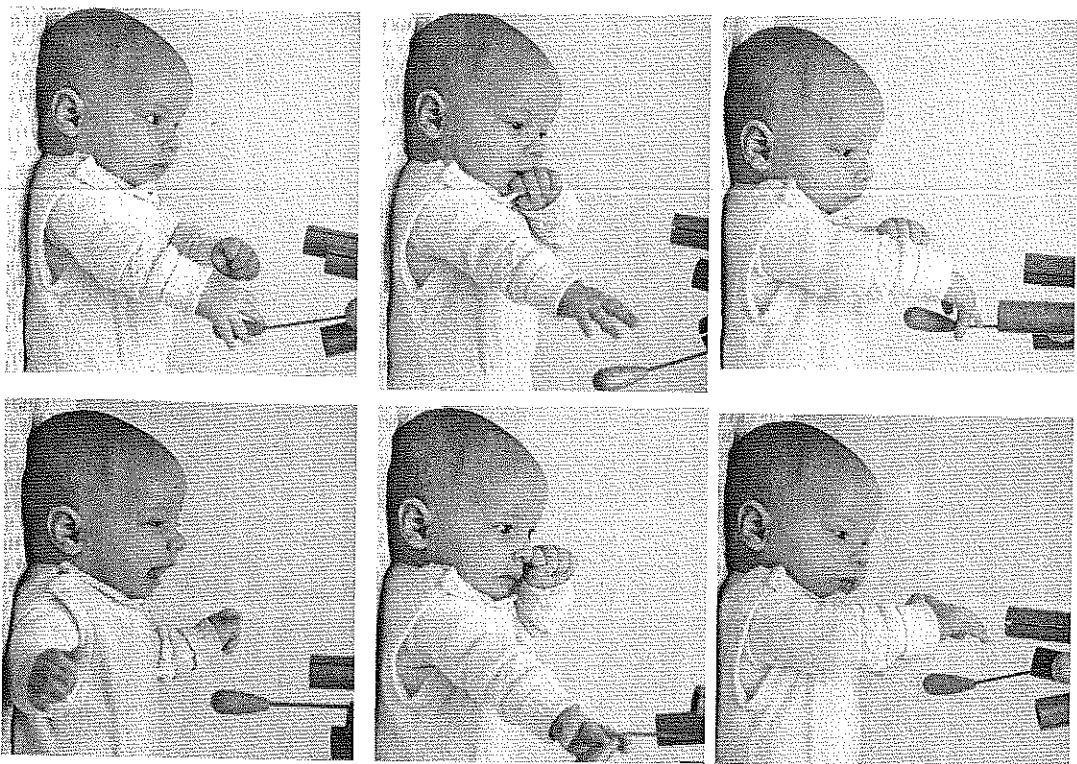
V prvních dvou měsících po porodu má novorozený organismus co dělat
s důležitým metaboliickým, fyziologickým, chronobiologickým a immuno-
logickým přizpůsobením a s regulačními procesy, které zřejmě šetří omezené
rezervy a dobu bdění pro zapojení se do sociálních interakcí a do hry. Jed-
noduše formy učení fungují od prenatálního období, avšak jsou velmi po-
malé a náročné. Počátkem třetího měsíce se učení zrychluje (Papoušek,
1967), objevuje se nový behaviorální stav aktivního bdění (Dittrichová
a Lapáčeková, 1964), zlepšuje se koordinace orofaciálních pohybů a pohybů
rukou, čímž jsou umožněny výraznější a diferencovanější mimické, gesti-

kulační a hlasové projevy, které naznačují změnu nálady, průběh integrač-
ních procesů nebo pokusů navázat společenský kontakt. Některé nové druhy
činnosti vzbuzují dojem hry, ale je obtížné odlišit je od explorační pro potře-
by poznávání.

Příklad dětské hry je uveden na obrázku 42. Tříměsíční holčička aktivně
prozkoumává novou dřevěnou hračku. Počáteční náhodné pohyby, které
vyvolávají zvukovou a pozorovatelnou odezvu, se postupně stávají více ko-
ordinované a zaměřené k cíli. Jakmile v průběhu hry holčička přišla na to,
jak je možno hračku ovládat, jsou známky napjaté pozornosti a úsilí nahra-
zeny uvolněním, radostí a úspěchem.

Během prvního půlroku života se kojenci zabývají exploračními aktivi-
tami (očima, rukama a ústy) s cílem seznámit se s předměty ve svém okolí,
s částmi vlastního těla a s tím, jak jejich rodiče vypadají, jaký mají obličej,
hlas a gesta. Kojenci si vytvářejí jednoduché představy, koncepty, katego-
rie a očekávání; staví na aktivovaných motorických schématech, multimo-
dálních smyslových vjemech a doprovodných citových procesech (Papoušek
a kol., 1987).

K další neurální transformaci schopnosti kojence dochází mezi sedmým
a devátým měsícem věku, což je zjevně spojeno s dozráváním kortiko-spi-
nálního traktu a počínající lateralizací hemisfér, jak ukazují neuropsycholo-
gické nálezy (de Schonen a Matthivet, 1989; Jürgen, 1992). Díky nové
úrovni neurální a behaviorální organizace vzniká vlastní lokomoce, forma-
ce emoční vazby na nejbližší pečovatele, strach před cizími, záměrná ko-
munikace, rostoucí obezřetnost v intersubjektivní a záměrné komunikaci,
permanence objektu a první gestikulační a hlasové symboly. Výrazným
znakem této transformace v oblasti preverbálního chování je výskyt zdvo-
jených kanonických slabik v kojencově hlasovém projevu (Oller a Eilers,
1988). Jak bylo vysvětleno jinde (Papoušek a Papoušek, 1997), hraje tato
nová schopnost zásadní roli v sociální integraci kojence a značí počátky ko-
jencova deklarativního učení (mimo předešlé formy procedurálního učení)
a lehce pozorovatelnou invazi kulturně podmíněných faktorů v oblasti
dětského mentálního vývoje. Tento vývojový mezník je nepochybně jed-
nou ze zásadních predispozic pro vývoj lidské schopnosti utvářet a používat
symboly.

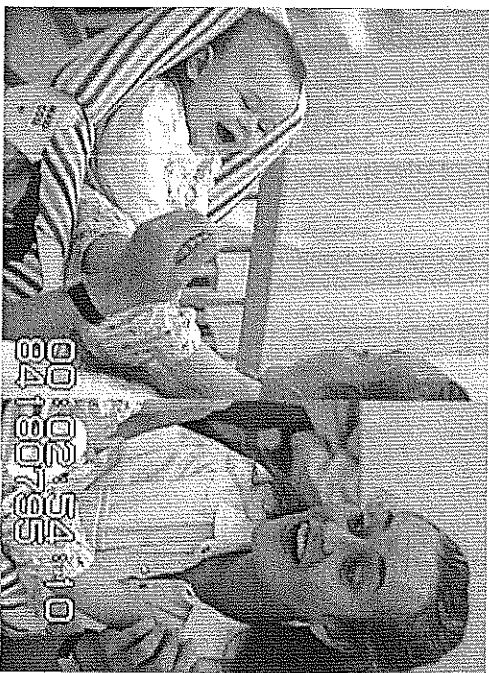

*Obr. 42 Tříměsíční kojenec a první setkání s novou dřevěnou zavěšenou hračkou. Stejně jako v předchozích experimentech s učením můžeme ze signálů kojenecova chování usuzovat na integrační procesy: soustředěná pozornost, citové napětí, přechod od původně náhodných pohybů k cilevédo-
měmu dotýkání se a uchopování a radost z úspěchu.*

V tomto stadiu se objevuje lokomoce a schopnost udržet se vzpřímeně, což dává prostor novým formám hrové interakce s okolím. Hra se začíná soustřeďovat na nová témata vytváření konceptů, například na prostorové a funkční vztahy mezi předměty a na kvalitativně novou úroveň integrace ve vztahu k permanenci objektu. Uvedená schopnost vzbuzuje zájem účastnit se her s kreativními variacemi typu „kuk“ a „schovka“ (Flinter, 2002) (viz obr. 43).

c

Obř. 43a-c *Iaiosynkraická varianta hry „kuk“ mezi matkou a pětíměsíčním synem. (a) Matka je schovaná za nožičkami dítěte. (b) Dítě s úsměvem předvádí očekávané vyústění hry. (c) Známá reakce pozdravení se stává vrcholným hrou.*

K další dramatické transformaci reprezentativních schopností, verbální integrace (rychlý nárust slovní zásoby), poznávání sebe sama, empatie, vzniku symbolické hry (Bischof-Köhler, 1998), zvládnutí motivace a cílevědomých kroků ve hře (Heckhausen, 1987) dochází kolem poloviny druhého roku života.

Z tohoto pohledu se ukazuje, že rané dějství sestává z různých fází, které nabízejí různé možnosti a vyžadují rozdílné metodologické přístupy k výzkumu dětské hry.

6.5 ÚČAST RODIČŮ V DĚTSKÉ HŘE

Ve srovnání s rodičovskou účastí ve hře mláďat u jiných savců má rodičovství u lidí jiné kvality a formy, jak se podílet na dětské hře. Je to zejména hlas a řeč. Intuitivní formy rodičovství doplnují vyvíjející se integrační schopnosti kojence a jeho potřebu spontánního učení ve hře, protože jejich rejstřík zahrnuje hravé elementy, které dobře usnadňují a podporují aktivní

ty kojence (Papoušek a kol., 1987). Rodiče mají při hře tendenci opakovat a variovat nejzřetelnější mimické, gestikulární, kinetické a hlasové vzorce, podobně jako se v hudbě opakují a varíjí témata. Tyto vzorce slouží mnoha funkcím, jako vyvolání a udržení pozornosti, vzbuzování pozitivních citů a pozitivně naladěného stavu bdělosti. Do variací hry patří crescendo a decrescendo, accelerando a ralenando, nesplnění očekávání a překvapení (Papoušek, 1994; Papoušek a Papoušek, 1981). Centrálním aspektem rodičovské hravosti je silný sklon rodičů citlivě reagovat na vizuální, mimickou a hlasovou iniciativu ze strany kojence. Hravé obměny v průběhu interakcí „tvář v tvář“ s nebo bez hraček se tak pro kojence stávají bohatým zdrojem sebenspokojení (viz obrázek 43, také obrázek 45 v kapitole 6).

Rodiče, kteří při hře věnují svou pozornost i citovou účast jen dítěti, jsou obdivuhodně citliví zachytit a odpovědět na klíčové signály integračních procesů v chování kojence. Dokáží tak rozpoznat jeho momentální připravenost k reagování, hranice tolerance, obtuže a sílu, frustraci z bezprostředního neúspěchu a uspokojení, když jsou jeho očekávání splněna, když je uspokojený a když zvládá situaci. Naučí se předvídat, co dítě dokáže zvládnout samo a kdy potřebuje jejich pomoc. Protože se řídí signály zpětné vazby, vyhnou se přehnané stimulaci a poskytují pouze takovou, která souvisí s iniciativou kojence a je sladěna s jeho momentálním stavem.

6.6 ADAPTIVNÍ FUNKCE HLASU A ŘEČI PŘI HŘE

Hravé elementy se objevují nejprve v eufonickém broukání ve věku dvou měsíců, kdy kojenec vede monology nebo si „povídá“ s rodiči, a rozvíjejí se ve stadiu explorační, kdy si kojenec hraje s vytvářením zvuků. Dlouho před tím, než se rozvine uchopování, používá kojenec hlas jako nedostupnější hračku. Hra s hlasem slouží jak v monologech, tak v dialogích s rodiči hlavně k vyjadřování spokojenosti a radosti z vydávání zvuků, společného notování, vzájemného napodobování a kreativního vytváření nových zvuků v nových kombinacích a často v překvapivých variacích. Spontaneita, výdrž a radost z vytváření zvuků poukazuje na kojencovu vnitřní motivaci hrát si a prozkoumávat zvukový potenciál hlasového ústrojí. Radost rodičů a intuitivní schopnosti poukazují na komplementaritu rodičovských predispozic.